

Karaktärisering och kulturhistorisk värdering

Örs kyrka

Ör socken i Växjö kommun
Kronobergs län

Smålands museum
Thomas Lissing
2006

Inledning

Bakgrund och syfte

I samband med upprättandet av vård- och underhållsplaner för kyrkor i Växjö stift har Smålands museum på uppdrag av Växjö kyrkliga samfällighet genomfört en karaktärisering och kulturhistorisk värdering av Örs kyrka under sommaren 2006. De kyrkor som berörs är de som tillhör Svenska kyrkan och omfattas av kulturminneslagen, dvs. kyrkobyggnader som är tillkomna före utgången av år 1939 och ytterligare några som skyddas genom särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet. Arbetet bekostas av medel från den kyrkoantikvariska ersättningen. Karaktäriseringen och den kulturhistoriska värderingen syftar till att användas som underlag för vård- och underhållsplanen.

Nedanstående material består av en historik över kyrkobyggnaden, en beskrivning av exteriör och interiör samt en kulturhistorisk bedömning. Arbetet har varit uppdelat i en fältdel med inventering samt arkivgenomgång. De aktuella arkiv som gåtts igenom har främst varit läns museets topografiska arkiv och Antikvarisk- topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Uppgifter har vidare hämtats från aktuell litteratur, däribland hembygds litteratur. De redovisade arkivuppgifterna utgör en sammanfattning av genomgångna arkiv och ska inte ses som en komplett beskrivning av kyrkobyggnadens historia.

Kulturhistorisk bedömning

En kulturhistorisk bedömning är aldrig definitiv utan kontinuerligt föremål för omvärderingar. Bedömningen utgår från såväl den enskilda kyrkobyggnadens värden som kyrkomiljön i sin helhet, men också värden i förhållande till andra kyrkobyggnader i stiftet och övriga landet. Inför varje planerad förändring skall tillstånd inhämtas från länsstyrelsen och varje ärende behandlas där från fall till fall. Den kulturhistoriska bedömningen utgör underlag för beslut om vilka åtgärder som kan vara berättigade till kyrkoantikvarisk ersättning.

Örs kyrka

Kortfattad historik

Örs kyrka omnämns första gången 1273 i skriftliga källor och kan då ha varit en stavkyrka. I den äldre redskapsbod som är uppförd på kyrkogården finns återvunnet virke som kan härstamma från denna kyrka.

Nuvarande kyrkan är uppförd under tidigt 1500-tal som en enkel rektangulär salkyrka. Koret tillkom under 1600-talet och 1791 uppfördes sakristian. Tornet byggdes under åren 1805-07. Kyrkorummet har tidigare haft ett plant innertak samt triumfbåge. I koret finns framtagna målningar som troligen är utförda under 1600-talet.

Exteriör

Kyrkan ligger på en liten förhöjning i det öppna odlingslandskapet, nära ett vägskäl där flera viktiga vägar möttes redan på medeltiden. Den är uppförd av sten och består av ett rektangulärt långskepp med ett smalare kor utan absid åt öster och torn åt väster. Byggnaden har högresta sadeltak och en sakristia tillbyggd på korets norra sida.

Tornet är bastant och inte särskilt högt, dess takfot ligger strax över långhusets taknock. Det är enkelt utformat med markerad sockel men utan våningsindelade friser. Tornets sockel är jämn och något utskjutande från fasaden. Den enda dekorationen är en tandsnittsfris vid takfotens gesims. Takfotens listverk och fris är av trä.

Överst på den murade delen av tornet sitter de tre ljudluckorna i djupa rundbågeformade nischer. Luckorna är klädda med liggande panel som målats brun och de vetter mot alla väderstreck utom öster. På tornets västra sida finns två fönster i stickbågeformade muröppningar, ett till bottenvåningen och ett till tornrummet. Båda har brunmålade ytterbågar och rutor av flerfärgat katedralglas i träspröjs.

Mot norr finns huvudentrén som är kyrkorummets enda ingång. Den låga träporten sitter i ett stickbågevalv och är klädd med snedställd brunmålade panel. Upp till porten leder en kombinerad handikappramp och trappa i två steg, utförd i huggen granit och gatsten med svarta smidesräcken.

Lanterninen är förhållandevis smal, byggd av trä och målade vit. Den dekoreras av hörnpilastrar och rundbågevalv kring de fyra urtavlor. Dessa är svarta med förgyllda siffror och visare. Takfoten är ett enkelt listverk med små taktassar. Lanterninens toppiga tak kröns av ett förgyllt kors på kula.

Långhusets tre stora fönster på var sida sitter i stickbågevalv. Långhuset har ingen markerad sockel men till viss del synliga grundstenar. Takfotens gesims är ett enkelt utformat och rödmålade listverk av trä.

Koret är något smalare med ett fönster åt söder, av samma storlek som långhusets. Mot öster markerar en tunn rits i putsen att där tidigare suttit ett likadant fönster. På den östra sidan har koret också kraftigt utstickande sockelstenar.

Sakristian är lägre än koret och saknar sockel. Den har ett mindre fönster på norrgaveln, med brunmålade träbåge och katedralglas i blyspröjs. Mot väster finns sakristians port, en låg rektangulär och brunmålade trädörr i en stickbågeformad valvöppning. Framför den ligger en

kraftig trappsten i släthuggen granit. En enkel smideslykta med frostat glas sitter på väggen intill porten.

Vindskivor och takfotens brädor är rödmålade.

Samtliga tak, hängrännor och stuprör är av kopparplåt. Även solbänkarna är av kopparplåt. En taklucka finns på långhusets södra sidas mitt, uppe vid taknocken.

Fönstren är av korsposttyp med små rutor av flerfärgat katedralglas. Fönsterbågarna är av trä och brunmålade.

På långhuset finns en gallerförsedd ventilglugg på var långsida. Vid kyrkans sydöstra hörn, där långhuset möter tornet, sitter ett elskåp alldeles intill väggen.

Exteriöra förändringar

Tornet uppfördes åren 1805-07 och ersatte då en separat klockstapel. Bottenvåningen hade portaler både åt norr och väster, men den senare blev så småningom omdanad till ett fönster. Under det tidiga 1800-talet, eller möjligen sena 1700-talet, tillkom en sidoingång mitt på långhusets norra sida. Porten var rektangulär och ovanför den satt ett separat halvmåneformat fönster. 1871 förändrades tornets översta del, byggd av trä.

1937 köpte församlingen på eget bevåg in ett stort parti kopparplåt att använda till taktäckning. Både arkitekt Paul Boberg och Riksantikvarieämbetet satte sig emot och förordade istället spåntak, men gav till slut med sig. Det nya koppertaket lades på under 1938.

Interiör

Vapenhuset är litet och enkelt inrett. Rummet är ljust tack vare fönstret. Golvet består av kalkstensplattor och taket är av brädor målade i ljusgrått. Väggarna är kalkmålade i en svagt gul färg. Mot söder finns en grönmålad brädvägg som döljer trappan till tornrummet och under den ett litet förråd. I taket hänger en lykta av frostat glas i blyspröjs. Mot den västra väggen står en fast bänk av grå brädor, innehållande förvaringsutrymmen. På golvet står också en gammal fattigbössa av järnbeslagen ek.

Insidan av porten är målad grå, liksom vindfångets ytterdörrar. Dessa har tre speglar och är målade i tre olika grå nyanser.

Kyrkorummet är smalt och rektangulärt och sträcker sig från vindfånget fram till det smalare korets fondvägg. Det präglas av den varma färgskalan och samspelet mellan den välbevarade barockinteriören och den iögonenfallande moderna kormosaiken.

Innerväggarna är slätputsade i en mild gul nyans och det stickbågevälvda taket ljusblått.

Däremellan sitter en profilerad taklist i trä som färgsatts i brunt, ljusbrunt, ockra och mörkt rött.

Golvet i kyrkorummet är av mörkt fennissat trä.

De fasta bänkarna är slutna och delade av mittgången i två långa kvarter, från rummets bakre vägg under läktaren fram till koret. Sidogångar saknas. Insidan av bänkinredningen är målad i en ljusbrun kulör med bruna textildynor på sitsarna och grå bröstpanel mot putsväggarna.

Fasaderna är rikt dekorerade i senrenässansstil och målade i en ljus grön umbra med mörkbrun sockel. Spegelarnas dekoration har formen av en rundbåge innefattande en förgylld stjärna. Mellan dörrarna sitter en dekorerad pilaster och under överliggaren en tandsnittsfris. Färgerna på speglarnas dekorationer är ljusgrått, rött och ultramarin.

I den främre delen av norra bänkkvarteret sitter predikstolen i senrenässansstil, försedd med pelare, kolonner och rundbågar på sidorna. Den är målad i ljust brungrått med rikliga förgyllningar och har svarta spegelfält med mörkblå inslag. Ljudtaket är också ljust brungrått med förgyllningar och blått innertak.

På motsvarande sida sitter en svart psalmmummertavla med förgyllda kolonner och krönt av tre målade putti.

På kyrkorummets sidoväggar hänger fyra mässingslampetter, samt tre under läktaren. Där hänger även det tidigare altarskåpet från 1954.

Fönstren har ofärgat glas utan spröjs i innerbågarna, utom det främre i norr. Detta har en glasmålning i blyspröjs i främst gula färger.

Över mittgången hänger två mässingskronor.

Koret präglas framför allt av den stora mosaiken, föreställande nattvarden, som täcker hela den östra väggen. Även här är taket ljust blått med taklist i samma färger som i kyrkorummet. Golvet, som ligger ett trappsteg över kyrkans brädgolv, består av kalkstensplattor.

Söderväggen har samma ljusgula puts som övriga kyrkorummet medan norrväggen har frilagts för att få fram det äldre måleri som tidigare målats över. Motiven består av kolonner och entablement med svepande draperier i ljust blåa och rödgula nyanser.

Framför altaret, som står mot fondväggens mosaik, finns en halvcirkelformad altarring med svarvade balusterdockor. Den är målad i ljust gråbrunt med mörkare sockel och viss förgyllning. Tyget på knäfall och karm är blekt rött.

I koret står även dopfunten från 1100-talet, ett ståndur, en ambo, ett piano och en ljusbärare i smidesjärn. I taket hänger en ljuskrona av gjutjärn som målats med guldfärg.

Till sakristian kommer man genom en stickbågeformad valvöppning i den norra korväggen, där en järnbeslagen träport av kraftigt virke hänger.

Tak och väggar är tunnvälvda och putsade i ljusgult. Ett litet fönster sitter i den plana gavelväggen åt norr, med kraftigt järngaller mellan innerglaset och den blyspröjsade ytterbågen. Golvet är av mörkt brunmålade, delvis mycket breda, plankor och ligger i höjd med kyrkorummets golv.

Mot söder finns en fast skåpinredning, laserad i brungrönt. I taket hänger en brännförgylld ljuskrona av gjutet gods. På ett sidoskåp står en mässingskandelaber i barockstil. En järnbeslagen äldre kista står under fönstret.

Läktaren bärs upp av fyra kolonner stående i bänkkvarteren. De är brunmålade med enkel marmorering i vitt, samt förgyllning på kapitalens vulst. Undertaket är beige och består av breda plank.

Läktarbröstningen är plan vid sidorna och halvcirkelformat utsvängd över mittgången. Den har åtta enkla speglar och i mitten en cirkel med stråldekoration och det allseende ögat. Den är målad i olika nyanser av brungrått med förgyllda lister och dekoration.

Större delen av läktaren upptas av orgelhuset. Golvet är klätt med en brun nålfiltsmatta och består av fem korta etager. På norrsidan finns tre fasta öppna bänkar i ljust brungrått med bruna dynor. På södra sidan står lösa stolar. Orgelfasaden är enkel och stilren, målad i beige med förgyllda dekorationer.

Tornrummet är ljust tack vare fönstret och den väl tilltagna takhöjden. Taket består av ljust gråmålade brädor och golvet av breda obehandlade brädor. Elcentralen döljer sig i en

inbyggnad av stående bräddor målade i ljusgrått. I en mindre inbyggnad klädd i vävtapet i samma nyans som putsväggarna finns ett förråd. Porten mot läktaren är gråmålad.

I klocktornet hänger de två klockorna och ovanför dem förvaras det nyklassicistiska kors med svepduk som tidigare utgjorde altarprydnaden.

Interiöra förändringar

En restaurering utfördes 1835-36 och det var troligen vid den som läktaren byggdes, eftersom orgeln tillkom sex sju år senare.

År 1890 gjordes en omfattande restaurering då innerväggarna släthöggs och putsades. Därefter utfördes ”fullständig ommålning och förgyllning.” Inredningen målades i brunt och guld, medan innertaketets färgsättning beskrivs som ”grå blå hvitt”.

Vid en mindre restaurering 1931 tillkom glasmåleriet i fönstret över altaret.

Omdömena om restaureringen 1953-54 var blandade och bara försiktigt positiva. Till exempel skrev Smålandsposten om den nyinvidga kyrkan att den mötte besökarna ”i en åtskilligt förändrad skepnad än vad de varit vana vid genom åren – en förändring, som kanske för många vid första bekantskapen betydde en saknad av det gamla, men som säkert även för dem med tiden skall växa in i medvetandet”.

Ett antal gravar påträffades i koret och långhuset. I koret försökte man få fram något av den gamla väggytan som inte hade släthuggits vid restaureringen 1890.

I övrigt var det en omfattande restaurering som skedde, under ledning av arkitekt Hans Lindén, och en rejäl omgestaltning av interiören. Golvet i kyrkan sänktes, samtidigt som det isolerades med ny trossbotten. Kor och vapenhus fick kalkstensgolv och i det senare byggdes en ny läktartrappa. Elvärme och belysning installerades och bänkarna modifierades för att bli bekvämare. Mittgången breddades och den norra sidogången sattes igen. Det östra korfönstret murades igen och det målade glaset flyttades till den södra sidan av långskeppet.

I koret murades ett nytt altare upp och en ny altarring av plywood tillverkades. Där placerades en helt nytt altarskåp av Christian Berg. Några bänkar togs också bort för att utöka koret. I sakristian isolerades golvet och en ny skåpinredning tillverkades.

Genom en donation från en privatperson kunde en stor mosaikutsmyckning utföras i koret av konstnären Sven Ljungberg 1985. Bilden föreställer den sista nattvarden och föranledde en del spekulationer kring somliga lärjungars likheter med vissa samtida politiker. Samtidigt målades kyrkan om invändigt, efter Ljungbergs eget förslag, med svagt gula väggar och blått tak. Färgsättningen utgick alltså från konstverket och konstnärens smak.

Altaret visade sig vara i så dåligt skick att det fick rivas och nytt altare av trä byggdes. Koret fick också tillbaka den gamla altarringen. 1:e antikvarie Karl-Johan Krantz beskrev den dåvarande altarringen som en ”osedvanligt simpel konstruktion som dåligt harmonierar med den omgestaltning som nu skall ske i koret”.

Viktigare inventarier

Dopfont i sandsten med årtalet 1150 inhugget. Bänkarna, som modifierades på 1950-talet, är från 1600-talet. Av kyrkans två klockor är den större gjuten 1556 och den mindre omgjuten 1836.

Kyrkogården

Kyrkan ligger mitt på den gamla kyrkogården, en mindre upphöjning i landskapet som omges av stödmurar i natursten åt alla väderstreck utom norr. Där avgränsas den av en kallmur i natursten med smidda grindar. Texten på de konstfullt utförda grindarna lyder: HURU LJUVLIGA ÄRO ICKE DINA BONINGAR HERRE SEBAOT MIN SJÄL LÄNGTAR OCH TRÄNGTAR EFTER HERRENS GÅRDAR MIN SJÄL OCH MIN KROPP JUBLA MOT LEVANDE GUDSALIGA ÄRO DE SOM BO I DITT HUS DE LOVA DIG BESTÄNDIGT. SELA. PSALT. 84V2. 3. 5.

Kyrkogården var förr helt gräsbevuxen och först vid 1800-talets slut började grusade gravplatser anläggas. Dessa såddes igen vid restaureringen av kyrkan 1954 och gångarna belades med ölandssten. Under åren 1991-93 har kyrkogården återställts till det skick den hade innan restaureringen, med grusgångar och ett tiotal grustäckta gravvårdar. Efter 1997 har kyrkogården utökats söderut, en del som ännu inte tagits i bruk. Denna del ligger lägre än den äldre delen och omgärdas av en häck.

Kulturhistorisk karaktärisering och bedömning

Örs kyrka har som de flesta medeltida kyrkor genomgått en del förändringar vad gäller själva byggnadskroppen. Den var från början en enkel salkyrka med rektangulärt kyrkorum, som under 1600-talet tillbyggdes med ett separat kor. Till detta fogades sakristian år 1791 och ett tiotal år senare uppfördes även tornet. Under 1938 byttes den gamla taktäckningen ut mot kopparplåt, trots arkitektens och riksantikvarieämbetets förordande av fortsatt användning av spån.

Den kyrka vi ser idag har till det yttre mycket gemensamt med de klassicistiska tempel som byggdes under 1700-talets andra och 1800-talets första hälft. Det som främst avslöjar dess senmedeltida ursprung är framför allt dess litenhet och dess asymmetriska plan.

Invändigt har kyrkorummet också omgestaltats kraftigt under de senaste århundradena, inte minst vid 1890 års restaurering då de förut grova innerväggarna i kyrkorummet släthöggs. Därmed försvann alla spår av tidigare måleri som troligtvis fanns under putslagren. Men trots denna och 1950-talets ytterligare moderniseringar har kyrkorummet kvar en hel del av sin ålderdomliga atmosfär. Till detta bidrar främst den välbevarade bänkinredningen i senrenässansstil som torde ha tillkommit under kyrkans första århundrade. De frilagda målningarna på korväggen står visserligen i kontrast till den övriga interiören, men är en historiskt värdefull dokumentation av dess tidigare gestaltning med sina draperier, kolonner och entablement.

Örs kyrka är en av få vars interiör färgsatts av en konstnär, inte en arkitekt eller en person med antikvarisk bakgrund. Sven Ljungberg svarar för den monumentala bildmosaiken på korets fondvägg men fick också i uppdrag att ta fram färger för det övriga kyrkorummet. Detta kunde alltså ske i samspel med konstverket vilket gett kyrkorummet en väl sammanhållen helhet. Färgerna är inte helt traditionsenliga men ger ett varmt och behagligt intryck och verkar inte främmande för miljön. Den prägel Ljungberg satt på kyrkorummet är därför värd att beakta som en värdefull helhet vid framtida restaureringar.

Händelseregister

1500-tal Stenkyrkan uppförs

1600-tal Koret tillkommer

1742 - Ljudtak till predikstolen

1791 - Sakristian byggs

1805-07 - Tornet uppförs

1835-36 - Kyrkan undergår en större reparation

- Läktaren byggs (troligen detta år)

- Läktarbarriär av Peter Johan Magnusson

1843 - Orgelfasad och orgel

1871 - Tornets övre del omändras

1890 - Omfattande restaurering av kyrkan

- Innerväggarna släthuggs

1931 - Glasmålning i korfönstret

1938 - Koppartak läggs på kyrkan

1940 - Ytterväggarna rengörs och kalkavfärgas

- Äldre redskapsbod restaureras och förses med bårhuskällare

1948 - Orgeln restaureras och förses med fläkt, Bo Wedrup, Uppsala

1954 - Restaurering under ledning av arkitekt Hans Lindén, Växjö

- Elvärme och belysning installeras

- Kyrkans exteriör ses över

- Blindbotten och isolering läggs in

- Kyrkans golv sänks 15 cm

- Kalkstensgolv i kor och vapenhus

- Ny läktartrappa i vapenhuset

- Nya dubbla dörrar till kyrkrummet

- Mittgången breddas 40 cm

- Bänkarna görs bekvämare

- Norra sidoingången sätts igen

- Östra korfönstret sätts igen

- Det målade korfönstret flyttas till södra fönstret

- Nytt altare av tegel med kalkstensskiva

- Fristående altarring av plywood utförs

- Nytt altarskåp av Christian Berg blir altaruppsats

- På norra korväggen tas 1700-talsmålningar fram och konserveras

- De främsta bänkarna tas bort

- Innerväggarna putsas och avfärgas

- Sakristians golv isoleras

- Ny skåpinredning i sakristian

- Mindre altare uppförs i sakristian

- Spelbordet flyttas till läktarens norra sida

- Ny bänkindelning på läktarens södra sida

1950-tal - Kyrkgrindar av konstsmid Thure Andersson, Moheda

1957 - Kyrkstallen säljs på auktion

1958 - Ny orgel av orgelbyggare Gunnar Mårtensson, Lund

1959 - Den gamla orgelns pipor stjäls ur redskapsbod

- Golvljusstakar av konstsmid Thure Andersson Moheda skänks till kyrkan

1973 - Exteriör restaurering av kyrkan

- Fasadernas puts renoveras och avfärgas
- Allt utvändigt trävirke målas
- Tornets kula och kors förgylls
- Tornurets urtavlor byts ut
- 1974 - Elektriskt urverk installeras
- 1981 - Nytt pyramidtak på lanterninen
- 1985 - Mosaik av Sven Ljungberg i koret
 - Inredningen målas om i gult och blått
 - Nytt altare
 - Den gamla altarringen sätts på plats
- 1992 - Ambro av konstnär Svenerik Vejvi, Berg, invigs
 - Förvaringsskåp för textilier
- 1995 - Förrådsbyggnad uppförs på kyrkogården
- 2004 - Exteriör restaurering
 - Långhus och sakristia putsas om
 - Hela kyrkan kalkavfärgas
 - Fönster och dörrar målas
 - Tornets koppartak lagas
 - Kula och kors omförgylls
 - Handikappramp vid huvudentrén

Källförteckning

Följande arkiv och litteratur har nyttjats i samband med vårdplansarbetet:

Antikvarisk- topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet i Stockholm.
Handlingar från Kungl. Byggnadsstyrelsen är inkluderade

Klipparkivet vid Smålands museum: Örs kyrka

Topografiska arkivet vid Smålands museum: Växjö kommun, Byggärenden, Örs kyrka

Vassi Heidi, red, *Kyrkobyggnader i Kronobergs län*, 1998

Öhrs kyrka – Historia och fakta, 1997